

İLKOKUL VE ORTAOKULARDA RİSK GÖSTERGELERİ VE MÜDAHALE YAKLAŞIMLARININ İNCELENMESİ

Arzu ÖZYÜREK ⁽¹⁾, Hasan GÜMÜŞ ⁽²⁾, Meryem Esra ÖZTABAK ⁽³⁾

¹ Karabük Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu Çocuk Gelişimi Bölümü, Karabük

¹ Karabük Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü, Karabük

¹ Bartın Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, Bartın

ÖZET

Amaç: Bu çalışma, ilkokul ve ortaokullarda sık karşılaşılan risk göstergeleri ve bu risk göstergelerine yönelik psikolojik danışman olarak görev yapan öğretmenlerin müdahale yaklaşımlarını incelemek amacıyla yapılmıştır.

Yöntem: Çalışma grubunu, Karabük İli ilkokul ve ortaokullarında psikolojik danışman olarak görev yapan öğretmenlerin tümü (N=27) oluşturmuştur. Veri toplamak amacıyla kırk farklı risk göstergesi ve bu göstergeler için verilen on farklı müdahale yaklaşımının yer aldığı yapılandırılmış bir form kullanılmıştır. Verilerin analizinde yüzde ve frekans dağılımlarından yararlanılmıştır.

Bulgular ve Sonuç: Sonuç olarak; okullarda en sık karşılaşılan risk göstergelerinin başında kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynlerin (%96,3) geldiği görülmüştür. İkinci sırada düşük akademik başarı ile boşanmış, parçalanmış aile çocuklarının (%92,6) geldiği görülmüştür. Üçüncü sırayı ise düşük geçmiş akademik başarı, çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması, davranış sorunları ve/veya aşırı hareketlilik (%88,9) konularının aldığı belirlenmiştir. Düşük akademik başarı ve düşük akademik geçmiş başarı durumunda en sık kullanılan müdahale yaklaşımının velinin çocuğun eğitime katılımı sağlamak olduğu belirlenmiştir. Anne baba bakımından yoksun olmak, boşanmış-parçalanmış aile çocukları ile davranış sorunları ve/veya aşırı hareketlilik risk göstergelerinde psikolojik ve davranışsal destek; çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması, kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynler risk göstergelerinde veli desteği; ekonomik zorluk risk göstergesinde ise ekonomik destek sağlamak şeklinde bir müdahale yaklaşımının benimsendiği belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Risk göstergeleri, müdahale yaklaşımları, ilkokullar, ortaokullar.

GİRİŞ

Zarara uğrama tehlikesi ve bir olayın meydana gelme olasılığı olarak tanımlanan risk, bireyin sosyal ve psikolojik gelişimini engelleyebilecek etkenlerin tümüdür. Riskli davranışlar, çocukların iyilik hallerini tehdit ederek olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilir (Karataş ve Dağdelen, 2014:303). Risk ve koruyucu faktörlerin anlaşılması, bireyleri “kötü” veya “sorunlu” olarak anlamak yerine onların çevreleri bağlamında görülebilmesini sağlar. Bu tarz bir yaklaşım, sorunları tespit etmek ve daha iyi bir iyileştirme şansı sağlar (National Headquarters, 2011).

Bir risk faktörü, genellikle bir çocuğun geleceği için negatif sonuç olasılığını artıran faktör olarak tanımlanmaktadır. Koruyucu faktörler ise, bu ihtimali azaltıcı ve risk faktörlerinin etkilerine karşı tampon görevi gören değişkenlerdir. Risk ve koruyucu faktörler genellikle çocuk, aile, okul ve toplumsal faktörler olarak dört grupta ele alınabilir. Tablo 1’de risk ve koruyucu faktörlere örnekler verilmiştir (DoCS, 2007:1).

Tablo 1. Risk ve koruyucu faktör örnekleri

Risk Faktörleri	Koruyucu Faktörler
Çocukluk Faktörleri	
Doğum travması/sakatlık/düşük doğum ağırlığı	Sosyal beceriler
Güvensiz bağlanma	Aile desteği
Zayıf sosyal beceriler	Okul başarısı
Aile Faktörleri	
Yoksul ebeveyn denetimi ve disiplini	Destekleyici ebeveyn bakımı
Ebeveynin madde bağımlılığı	Ebeveynin istihdamı
Aile çatışması ve aile içi şiddet	Destek ağlarına erişim
Okul Faktörleri	
Okul başarısızlığı	Olumlu okul iklimi
Olumsuz akran gruplarının etkisi	Aidiyet duygusu/bağlılık
Zorbalık	Okulda bazı başarılar için fırsatlar ve başarının tanınması
Zayıf okul desteği	
Toplumsal Faktörler	
Mahalle şiddeti ve suç	Destek servislere erişim
Destek servislerinin eksikliği	Toplumsal ağlara erişim
Sosyal veya kültürel ayrımcılık	Toplumsal gruplara katılım

Çocuğa ait risk faktörleri şiddet eğilimi, sık sık kavga etme, madde veya alkol kullanımı, evden/okuldan kaçma, okul başarısızlığı, okul devamsızlığı, kendine zarar verme, sokakta çalışma, patolojik cinsellik olarak ele alınabilir. Aileye ait risk faktörleri düşük ebeveynlik becerileri, ailede çocukla yaşayan birey sayısının fazla olması, göç gibi bir nedenle yeni ortama uyum sağlama çabalarının oluşturduğu stres, yetersiz barınma koşulları, ailenin sosyo-ekonomik düzeyinin düşük olması olarak ele alınabilir. Sosyal çevreye ait riskler iyi beslenememe ve yaralanma gibi biyolojik riskler, çocuğun temel deneyimlerini ve ilişkilerini yoksun bırakacak ve gelişimini örselleyecek sosyo-ekonomik ve kültürel risklerdir. Genetik, psikolojik ve çevresel faktörler riskli davranışın ortaya çıkmasında etkilidir (Karataş ve Dağdelen, 2014:302-309).

Çocuklara yönelik riskleri önceden fark edip önlemeye çalışmak, çocuk koruma sisteminin en önemli unsuru olarak kabul edilmektedir. Risk altındaki çocukların mevcut becerilerini artırarak eğitim olanaklarından risk altında olmayan akranları ile eşit düzeyde yararlanmalarını sağlamak için ise erken müdahale programlarından yararlanılmaktadır (Erdil, 2010:73). Müdahale alanında, çocuğun ihtiyaç duyduğu yardımın ve desteğin en hızlı ve koordineli bir şekilde devreye girmesi beklenmektedir. Nedensel faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan riskli davranışlara zamanında müdahale edilmezse, durum olumsuzluklarla sonuçlanabilmektedir (Karataş ve Dağdelen, 2014:304). Erken tarama, değerlendirme ve müdahale ile çocuğun uzun dönem başarısını, işlevsel bağımsızlığını, sosyal-duygusal ve davranışsal zorluklarını iyileştirme potansiyeli daha fazla olmaktadır (Ciccantelli ve Vakil, 2007:1).

St.Pierre ve diğerleri (1997) erken müdahale programlarını tek odaklı ve iki jenerasyona yönelik programlar olarak iki grupta değerlendirmiştir. Tek odaklı programlardan çocuk merkezli programlar, sosyoekonomik yönden dezavantajlı şartlarda yaşayan okulöncesi çağıdaki çocukların bilişsel ve sosyal becerilerini geliştirme ve onları kendilerinden daha iyi durumdaki çocuklarla eşit şartlarda okula hazırlamaya yönelik düzenlenmiş programlardır. Diğerleri ise, çocuklara aileleri aracılığıyla dolaylı olarak ulaşıp ailelerin çocuk bakımına yönelik ebeveynlik becerilerini geliştirme ve bu ailelerin çocuklarının gelişimlerini desteklemek amacıyla geliştirilen aile merkezli programlardır (Akt.:Kartal, 2007:235). Erken müdahale ve okul yeterliği arasında pozitif ilişki olduğunu gösteren çalışmalar, erken müdahale programlarının uzun dönemde olumlu etkileri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yapılan çalışmalar, risk altındaki çocuklara doğrudan yapılan eğitsel müdahalelerin yanı sıra, anne eğitimi yoluyla dolaylı olarak verilen eğitsel desteğin, geliştirilen bazı erken müdahale modellerinin matematik başarısı, okumada artış, eğitime daha uzun süre devam etme üzerinde etkili olduğunu göstermiştir (Akt.: Erdil, 2010:75).

Okul psikolojik danışma ve rehberlik programları öğrencilerin kişisel, sosyal, eğitsel ve mesleki gelişimlerine yönelik olarak kapsamlı bir şekilde tasarlanmıştır. Kapsamlı psikolojik danışma ve rehberlik programının temel ilkesi, bütün öğrencilerin gelişimsel görevlerini güçlendirmelerine yönelik olarak önleyici etkinlikleri sunmaktır. Ayrıca önleyici müdahale kapsamında sorun yaşaması muhtemel risk gruplarındaki öğrencilere yönelik çalışmalar da bu bölümde yer almaktadır (Terzi, Ergüner Tekinalp ve Leuwerke, 2011:52). Ersever (1993), çeviri olarak sunduğu bir çalışmasında, akademik engelli olma olasılığı yüksek olan öğrencilerin eğitimine yönelik olarak farklı bir yaklaşım olarak tanımladığı erken müdahale yaklaşımını “bu yaklaşımın özünü öğrencinin performansını normal sınırlarda tutabilmek için önleme ve sürekli ve yoğun erken eğitim uygulaması oluşturmaktadır.” ifadesini kullanmaktadır. “Kaynaştırmama (neverstreaming)” olarak adlandırılan yaklaşımda ana fikir, öğrencilerin akademik engelli olmalarını önleyebilmek için okulun ilk gününden (ya da daha erken) son gününe (ya da daha ileriye) yönelik olarak okul ve okul dışı kaynakları ve eğitim programlarını, kararlı ve sistematik bir şekilde bir araya getirmek olarak ifade edilmiştir. Yaklaşımda, önlenilecek eksiklikler giderilerek performansı düşük olanların başarısını arttırmak amaçlanmakta, kalan yetersizlikleri belirlemede ve düzeltmede yoğun müdahalelerde bulunulmakta ve risk grubundaki öğrenciler üst sınıflara geçtikçe, onları geri kalmalarını önleyici müdahaleler kullanılmaktadır.

Alan yazın incelendiğinde, okul öncesi yıllarda erken müdahale programlarının etkilerinin incelenmesine yönelik çalışmalar yapıldığı görülmektedir (Çelebioğlu Morkoç, 2011; Karaoğlu, 2011). Türkiye’de yaygın olarak “Küçük Adımlar Gelişimsel Yetersizliği Olan Çocuklara Yönelik Erken Eğitim Programı” uygulandığı görülmektedir (Birkan, 2002). Okul çağında ise erken müdahale ve akademik başarı arasındaki ilişkiyi gösterir çalışmalara rastlanmaktadır (Erdil, 2010; MEB, 2011). İlkokul ve ortaokul döneminde çocukların karşılaşılabileceği risklere bakıldığında, bu risk faktörlerinin çocuğa, aileye ve okula ait özelliklerin ayrı ayrı ele alınarak belirlenmesi, bu risklerin olumsuz sonuçlarının ortaya çıkmadan önce gerekli tedbirlerin alınması açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, ilkökul ve ortaokullardaki risk faktörlerini ve müdahale yaklaşımlarını belirlemek amaçlanmıştır. Risk faktörleri ve müdahale yaklaşımları yorumlanarak literatür bilgileri ışığında tartışılmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEM

Betimsel tarama modelinde tasarlanan bu çalışmada, Karabük İli ilkokul ve ortaokullarında psikolojik danışman olarak görev yapan öğretmenlerin tümü (N=27) çalışma grubunu oluşturmuştur. Öğretmenlerin 11’i ilkokul, 16’sı ortaokul bünyesinde görev yapmakta olup 13’ü kadın, 14’ü erkektir. Öğretmenlerin 11’i 30 yaşın altında ve 16’sı 31 yaşın üzerindedir; 7’sinin çalışma süresi 5 yıldan az, 5’inin 6-10 yıl, 4’ünün 11-15 yıl ve 5’inin 16-20 yıldır.

Çalışmada veri toplama aracı olarak, Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen ve Avrupa Birliği tarafından finanse edilen “İlköğretim Okulları İçin Aşamalı Devamsızlık Yönetimi (ADEY) projesi kapsamında geliştirilen risk göstergeleri ve müdahale yaklaşımlarından (MEB, 2011) yararlanılarak oluşturulan bir form kullanılmıştır. Formda kırk farklı risk göstergesi verilmiş ve katılımcılardan bu göstergelerle çalıştıkları okulda karşılaşmış ve karşılaşmadıklarını belirtmeleri istenmiştir. Daha sonra ise karşılaştıkları risk göstergelerine yönelik olarak verilen on farklı müdahale yaklaşımından hangilerini kullandıklarını işaretlemeleri istenmiştir. Risk faktörleri öğrenci (16 madde), aile (18 madde), okuldan (6 madde) kaynaklanan risk faktörleri şeklinde gruplandırılarak ele alınmıştır. Müdahale yaklaşımları ise eğitim desteği (öğrenciye yönelik ek ders, bireyselleştirilmiş çalışma vb.), veli desteği (etkili ebeveynlik kursları vb.), veli katılımı (velinin çocuğun eğitimine katılımını sağlama gibi), ailevi destek (yakın ilgi, bireysel gelişimi desteklemek vb.), psikolojik ve davranışsal destek (rehberlikte işbirliği, davranış problemlerine yönelik yaklaşımlar vb.), çocuk işçiliğini önleme (çocuğun işçi olarak çalıştırılmasına engel olmak için iş yeri hakkında suç duyurusunda bulunmak vb.), devamsızlık risk takibi (çocuğun okul durumunu izlemek vb.), ekonomik destek (durum saptama, maddi destek vb.), okula uyum desteği (okul içi aktivitelere katılım desteği vb.) ve arkadaş ilişkileri desteği (arkadaş edinme becerileri hakkında bilgilendirme, arkadaş desteği sağlama vb.) başlıklarından oluşmuştur.

Verilerin toplanmasında, hazırlanan form internet ortamından e-mail aracılığıyla katılımcılara gönderilmiş ve kendilerinden formu doldurarak yine aynı yolla geri göndermeleri istenmiştir. Katılımcılar her bir risk göstergesi için birden fazla müdahale yaklaşımını işaretleyebilmişlerdir. Verilerin analizinde, risk faktörlerinin okulda karşılaşma durumu dikkate alınarak müdahale yaklaşımlarının yüzde ve frekans dağılımları verilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde, ilkokul ve ortaokullarda görev yapan psikolojik danışma ve rehberlik alan öğretmenleri görüşlerine göre risk faktörleri ve uyguladıkları müdahale yaklaşımlarını gösterir bulgulara yer verilmiştir. Öğrenci kaynaklı risk faktörleri ve müdahale yaklaşımlarını gösterir bulgular Tablo 2’de, aile kaynaklı risk faktörleri ve müdahale yaklaşımlarını gösterir bulgular Tablo 3’te ve okul kaynaklı risk faktörleri ve müdahale yaklaşımlarını gösterir bulgular Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 2. Öğrenci kaynaklı risk faktörleri ve müdahale yaklaşımları

RISK GÖSTERGELERİ	Okullarda karşılaşma durumu		Eğitim desteği		Veli desteği		Veli katılımı		Ailevi destek		Psikolojik ve davranışsal destek		Çocuk işçiliğini önleme		Devamsızlık risk takibi		Ekonomik destek		Okula uyum desteği		Arkadaş ilişkileri desteği	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Anne-baba bakımından yoksun olmak	20	74,0	4	14,8	6	22,2	10	37,0	13	48,1	17	62,9	-	-	7	25,9	7	25,9	8	29,6	6	22,2
2. Boşanmış, parçalanmış aile çocukları	25	92,6	4	14,8	8	29,6	13	48,1	22	81,4	25	92,5	1	3,7	6	22,2	8	29,6	11	40,7	11	40,7
3. Birden fazla evlilik içeren ailelerin çocukları	8	29,6	1	3,7	5	18,5	5	18,5	6	22,2	6	22,2	-	-	2	7,4	1	3,7	2	7,4	3	11,1
4. Kalabalık ve çok çocuklu aileler	11	40,7	--	--	5	18,5	9	33,3	5	18,5	4	14,8	1	3,7	1	3,7	2	7,4	2	7,4	3	11,1
5. Çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması	24	88,9	10	37,0	16	59,2	14	51,8	12	44,4	11	40,7	1	3,7	4	14,8	2	7,4	7	25,9	6	22,2
6. Ağabey ya da ablasının okulu terk etmiş olması	7	25,9	-	-	2	7,4	4	14,8	3	11,1	2	7,4	1	3,7	3	11,1	-	-	4	14,8	2	7,4
7. Ailede kanun ile ihtilaf halinde olan bireylerin varlığı	5	18,5	-	-	1	3,7	3	11,1	4	14,8	2	7,4	1	3,7	1	3,7	-	-	2	7,4	1	3,7
8. Ekonomik zorluk	21	77,7	-	-	3	11,1	4	14,8	7	25,9	7	25,9	1	3,7	3	11,1	18	66,6	4	14,8	5	18,5
9. Günlük ya da mevsimlik işlerde çalışan ebeveynler	9	33,3	-	-	2	7,4	1	3,7	3	11,1	1	3,7	1	3,7	1	3,7	5	18,5	1	3,7	1	3,7
10. Yoksul ve göç alan mahallelerde oturmak	11	40,7	-	-	5	18,5	5	18,5	9	33,3	5	18,5	-	-	-	-	4	14,8	5	18,5	4	14,8
11. Evde yeterli oda olmaması	16	59,2	3	11,1	3	11,1	10	37,0	5	18,5	4	14,8	-	-	-	-	2	7,4	3	11,1	3	11,1
12. Veli desteğinin yetersiz olması	18	66,6	3	11,1	10	37,0	14	51,8	8	29,6	7	25,9	1	3,7	2	7,4	1	3,7	4	14,8	2	7,4
13. Aile içi çatışma ve şiddet	14	51,8	3	11,1	4	14,8	5	18,5	9	33,3	10	37,0	-	-	2	7,4	1	3,7	7	25,9	6	-
14. Velinin eğitime karşı ilgisiz tutumu	16	59,2	3	11,1	8	29,6	13	48,1	6	22,2	5	18,5	1	3,7	3	11,1	-	-	4	14,8	3	11,1
15. Kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynler	26	96,2	3	11,1	17	62,9	11	40,7	12	44,4	16	59,2	-	-	1	3,7	1	3,7	8	29,6	6	22,2
16. Velinin bir kurumdan yardım alması	6	22,2	1	3,7	2	7,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17. Baskın anne-baba tutumları	16	59,2	2	7,4	7	25,9	9	33,3	9	33,3	10	37,0	-	-	-	-	-	-	1	3,7	1	3,7
18. Ailesinden uzaktan yaşamak	11	40,7	1	3,7	-	-	3	11,1	3	11,1	6	22,2	1	3,7	1	3,7	-	-	4	14,8	5	18,5

Tablo 2 incelendiğinde, okullarda en sık karşılaşılan öğrenci kaynaklı risk göstergelerinin başında düşük akademik başarı (%92,6), geçmiş düşük akademik başarı ve davranış sorunları ve/veya aşırı hareketlilik (%88,9) ile arkadaş gruplarından dışlanma, okulda yalnız olma, diğer çocuklar tarafından sevilme ve yaşlılarıyla anlaşamama gibi arkadaşlık sorunlarının (%81,4) geldiği görülmektedir. Bunları psikolojik sorunlar (%70,3), uyum ve davranış sorunları olan arkadaşlarının olması ve başarısızlık korkusu (%66,6), çocuğun eğitime karşı olumsuz tutumu ve geçmiş devamsızlık (%44,4), okula aidiyet duygusunun olmaması (%40,7), öğretmenleri sevmeme, fiziksel engelin olması ve dil sorunu (%33,3), kendini güvende hissetmeme (%25,9) takip etmiştir. Çocuğun madde kullanıyor olması ve çalışması ise (%14,8) en son sıralarda yer almıştır. Psikolojik danışma ve rehberlik alan öğretmenlerinin müdahale yaklaşımlarına bakıldığında; düşük akademik başarı durumunda en çok velinin çocuğun eğitimine katılımını sağlama şeklinde veli desteğine başvurdukları (%77,7), davranış sorunlarında rehberlikte işbirliği, davranış problemlerine yönelik yaklaşımlar gibi psikolojik ve davranışsal destek (%77,7), arkadaşlık sorunlarında ise arkadaş edinme becerileri hakkında bilgilendirme, arkadaş desteği sağlama gibi arkadaş ilişkileri desteği sağlama (%74,1) yaklaşımının benimsendiği görülmektedir. Psikolojik sorunlarda psikolojik ve davranışsal destek (%66,6), uyum ve davranış sorunları olan arkadaşlarının olması durumunda arkadaş ilişkileri desteği (%59,2), başarısızlık korkusu risk faktöründe de psikolojik ve davranışsal destek (%51,8) yaklaşımlarını benimsedikleri görülmektedir.

Tablo 3. Aile kaynaklı risk faktörleri ve müdahale yaklaşımları

RISK GÖSTERGELERİ	Okullarda karşılaşılan durumu		Eğitim desteği		Veli desteği		Veli katılımı		Ailevi destek		Psikolojik ve davranışsal destek		Çocuk işçiliğini önleme		Devamsızlık risk takibi		Ekonomik destek		Okula uyum desteği		Arkadaş ilişkileri desteği	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1.Yüksek okul mevcudu	5	18,5	3	11,1	-	-	2	7,4	-	-	2	7,4	-	-	-	-	-	-	1	3,7	1	3,7
2.Sınıf mevcudunun fazlalığı	8	29,6	3	11,1	1	3,7	4	14,8	1	3,7	3	11,1	-	-	-	-	-	-	1	3,7	5	18,5
3.Olumsuz okul ortamı	3	11,1	-	-	-	-	3	11,1	3	11,1	1	3,7	1	3,7	-	-	-	-	1	3,7	1	3,7
4.Okula ulaşım zorluğu	6	22,2	1	3,7	2	7,4	2	7,4	2	7,4	3	11,1	-	-	2	7,4	2	7,40	4	14,8	3	11,1
5.Akran zorbalığı	12	44,4	3	11,1	2	7,4	4	14,8	2	7,4	5	18,5	2	7,4	2	7,4	-	-	5	18,5	10	37,0
6.Öğretmen ve yönetici davranışlarının olumsuz etkisi	8	29,6	1	3,7	-	-	1	3,7	2	7,4	3	11,1	-	-	1	3,7	-	-	6	22,2	1	3,7

Tablo 3 incelendiğinde, okullarda en sık karşılaşılan aile kaynaklı risk göstergelerinin başında kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynlerin (%96,3) geldiği görülmüştür. Bunu sırasıyla boşanmış, parçalanmış aile çocukları (%92,6), çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması, (%88,9), ekonomik zorluk (%77,7), anne baba bakımından yoksun olmak (%74), veli desteğinin yetersiz olması (%66,6), evde yeterli oda olmaması, velinin eğitime karşı ilgisiz tutumu ve baskın anne baba tutumları (%65,2), aile içi çatışma ve şiddet (%51,8), kalabalık ve çok çocuklu aileler, yoksul ve göç alan mahallelerde oturmak, ailesinden uzakta yaşamak (%40,7), günlük ya da mevsimlik işlerde çalışan ebeveynler (%33,3), birden fazla evlilik içeren ailelerin çocukları (%29,6) izlemiştir. Son sıralarda ise ağabey ya da ablasının okulu terk etmiş olması (%25,9), velinin bir kurumdan yardım alması (%22,2) ve ailede kanun ile ihtilaf halinde olan bireylerin varlığı (%18,5) yer almıştır. Psikolojik danışma ve rehberlik alan öğretmenlerin müdahale yaklaşımlarına bakıldığında; kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynler risk faktöründe yakın ilgi, bireysel gelişimi desteklemek gibi ailevi destek (%44,4) ve velinin çocuğın eğitimine katılımına sağlama (%40,7) yaklaşımının benimsendiği görülmektedir. Boşanmış, parçalanmış aile çocukları risk faktöründe de yine ailevi destek (%81,4) ve veli katılımı (%48,1) yaklaşımının benimsendiği, çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması risk faktöründe etkili ebeveynlik kursları gibi veli desteği (%59,2), ekonomik zorluk risk faktöründe durum saptama, maddi destek gibi ekonomik destek (%66), anne baba bakımından yoksun olma durumunda rehberlikte işbirliği, davranış problemlerine yönelik yaklaşımlar gibi psikolojik ve davranışsal destek (%66,6) yaklaşımlarının benimsendiği görülmektedir.

Tablo 4. Okuldan kaynaklanan risk faktörleri ve müdahale yaklaşımları

RİSK GÖSTERGELERİ	Okullarda karşılaşılan durumu		Eğitim desteği		Veli desteği		Veli katılımı		Ailevi destek		Psikolojik ve davranışsal destek		Çocuk işçiliğini önleme		Devamsızlık risk faktörü		Ekonomik destek		Okula uyum desteği		Arkadaş ilişkileri desteği	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1.Yüksek okul mevcudu	5	18,5	3	11,1	-	-	2	7,4	-	-	2	7,4	-	-	-	-	-	-	1	3,7	1	3,7
2.Sınıf mevcudunun fazlalığı	8	29,6	3	11,1	1	3,7	4	14,8	1	3,7	3	11,1	-	-	-	-	-	-	1	3,7	5	18,5
3.Olumsuz okul ortamı	3	11,1	-	-	1	3,7	3	11,1	3	11,1	1	3,7	1	3,7	-	-	-	-	1	3,7	1	3,7
4.Okula ulaşım zorluğu	6	22,2	1	3,7	2	7,4	2	7,4	2	7,4	3	11,1	-	-	2	7,4	2	7,4	4	14,8	3	11,1
5.Akran zorbalığı	12	44,4	3	11,1	2	7,4	4	14,8	2	7,4	5	18,5	2	7,4	2	7,4	-	-	5	18,5	10	37,0
6.Öğretmen ve yönetici davranışlarının olumsuz etkisi	8	29,6	1	3,7	-	-	1	3,7	2	7,4	3	11,1	-	-	1	3,7	-	-	6	22,2	1	3,7

Tablo 4 incelendiğinde, okullarda karşılaşılan okul kaynaklı risk göstergelerinin başında arkadaşları tarafından zorbalığa uğramanın (%44,4) geldiği görülmektedir. Bunu sınıf/şubedeki çocuk sayısının çokluğu ve öğretmen ve yönetici davranışlarının öğrenciler üzerinde bıraktığı olumsuz etki (%29,6) izlemektedir. Psikolojik danışma ve rehberlik alan öğretmenlerinin, akran zorbalığı risk faktöründe arkadaş ilişkileri desteği (%37), sınıf mevcudunun fazlalığı risk faktöründe velinin çocuğun eğitimine katılımını sağlama, öğretmen ve yönetici davranışlarının olumsuz etkisi risk faktöründe ise okul içi aktivitelere katılım desteği gibi okula uyum desteği (%22,2) müdahale yaklaşımlarını benimsedikleri belirlenmiştir.

TARTIŞMA

Rehberlik ve psikolojik danışma alan öğretmenlerinin bakış açısından ilk ve ortaokullarda karşılaşılan risk faktörleri ve müdahale yaklaşımlarının incelendiği bu çalışmada, okullarda en sık karşılaşılan risk göstergelerinin başında kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynlerin (%96,3) geldiği görülmüştür. İkinci sırada düşük akademik başarı ile boşanmış, parçalanmış aile çocuklarının (%92,6) geldiği görülmüştür. Üçüncü sırayı ise düşük geçmiş akademik başarı, çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması, davranış sorunları ve/veya aşırı hareketlilik (%88,9) konularının aldığı belirlenmiştir. Buna göre risk faktörlerinin aileden kaynaklanma oranının yüksek olduğu, bunu öğrenciden kaynaklanan risk faktörlerinin izlediği, okul kaynaklı risk faktörlerinin ise daha az oranda görüldüğü söylenebilir.

Çocuklardaki risk faktörlerinin ve davranış bozukluklarının ortaya çıkmasına katkıda bulunan önemli faktör ailesinin etkisidir. Yapılan çalışmalar, aile içindeki kişiler arası dinamiklerin, davranış sorunları gelişimine büyük bir katkısı olduğunu göstermektedir (Larmer & Gatfield, 2007:706). Anne babaların, çocuklarının ilk eğitimcileri olarak okul öncesi dönemden itibaren çocuklarının eğitim programına aktif olarak katılmaları önerilmektedir. Aileleri çocuk yetiştirme konusunda bilinçlendirmek amacıyla aile eğitim programları önem kazanmaktadır (Alkan Ersoy, Kurtulmuş ve Çürüktekin, 2014). Risk grubundaki bireylere ulaşabilmek için aile eğitim programlarından yararlanılabilmektedir. Aile eğitim programları özellikle sosyo ekonomik yönden güçlük yaşayan, büyük şehirlere göç ederek yeni yaşam koşullarına uyum sorunları yaşayan ailelere aile içi ilişkileri güçlendirme, çevresel baskılara karşı güçlendirme gibi konularda destek olabilmektedir. Ayrıca evlilik dışı çocuk sahibi olmuş, küçük yaşta anne baba olmuş ailelere de ulaşılarak gereksinim duyulan konularda önemli destek sağlanabilmektedir. Anne babalık becerilerinin öğrenilmesiyle çocuk ihmal ve istismarının önlenmesinin de önüne geçilebilmektedir. Çünkü bu programlar sayesinde, ailelerin çocukların güvenli ve duygusal yönden sağlıklı bireyler olarak yetiştirilmesi konusunda kapasiteleri artırılmaktadır (Staton, Ooms & Owen, 1991; Kimmet, 2003; Chow, 2004). Aile eğitiminin planlanması ve uygulanmasında, özellikle risk grubundaki ailelere öncelik verilmesi önemlidir. Toplumun temel taşı oluşturan çocukların yetiştirilmesi rastlantıya bırakılmayıp bilinçli bir ortamda gelişim ve eğitiminin desteklenmesi gerekliliği unutulmamalıdır. Aile eğitimi yalnız anne babayı ya da yalnızca çocuğu ele almayıp sistem bütünlüğü içinde ele alınmalı; kurumsal eğitim aile eğitimi ile bütünleştirilmelidir. Kadını, aileyi, toplumu eğitmenin sosyal ve ekonomik kalkınma politikasının önemli bir gereği olduğu unutulmamalıdır (Tezel Şahin ve Özyürek, 2011; Alkan Ersoy, Kurtulmuş ve Çürüktekin, 2014).

Çalışmada rehberlik ve psikolojik danışma alan öğretmenlerin düşük akademik başarı ve düşük akademik geçmiş başarı durumunda en sık kullandığı müdahale yaklaşımının velinin çocuğun eğitime katılımı sağlamak şeklinde olduğu belirlenmiştir. Anne baba bakımından yoksun olmak, boşanmış-parçalanmış aile çocukları ile davranış sorunları ve/veya aşırı hareketlilik risk göstergelerinde psikolojik ve davranışsal destek; çocuğu yetiştiren kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması, kural koymakta ve uygulamakta zorlanan ebeveynler risk göstergelerinde veli desteği; ekonomik zorluk risk göstergesinde ise ekonomik destek sağlamak şeklinde bir müdahale yaklaşımını benimsedikleri belirlenmiştir. Öğretmenlerin müdahale yaklaşımlarının risk faktörleri doğrultusunda öncelikle psikolojik danışma ve rehberlik hizmeti yaklaşımını, daha sonra ise velinin eğitime katılımını sağlama yaklaşımını benimsedikleri söylenebilir. Bunun yanında öğretmenlerin, risk faktörlerinin durumuna göre farklı müdahale yaklaşımlarını benimsedikleri görülmüştür.

Okul kaynaklı risk faktörlerinde, akran zorbalığının ilk sırayı aldığı, sınıf mevcudu fazlalığı ile öğretmen ve yönetici davranışlarının olumsuz etkisinin okullarda görülme oranının ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Öğrencilerin okulda akademik başarı için çabaları, akran ilişkileri, pozitif algıları, zorbalık, saldırganlık ve akademik başarıları gibi durumlar çocukta istenmeyen davranışlara neden olabilir. Sınıfın büyüklüğü ve okul kültürü gibi okul kaynaklı ve sosyo-kültürel özellikler gibi çevre kaynaklı özellikler risk faktörleri oluşturabilir (Larmar & Gatfield, 2007:705). Öğretmenlerin bazı davranışları ile çocukların davranışları arasında ciddi bir ilişki vardır. Öğretmenin çocuğu meşgul etmesi ve öğrenme etkinliklerine isteyerek katılmasını sağlaması, problem davranışların sayısını azaltmaktadır (Sucuoğlu, Ünsal ve Özokçu, 2004:53).

Erken çocukluk döneminde birden çok risk faktörlü aileden gelen çocuklar, okul başarısızlığı için risk altındadırlar. Bu nedenle bu çocukların akademik başarıları için koruyucu faktörlerin belirlenmesi önemlidir (Burchinal, 2006:79). Erken müdahale ve okul yeterliği arasında pozitif ilişki olduğunu gösteren çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Erken müdahale hizmetleri ile ilgili çalışmalarda genetik ve sağlığa bağlı faktörler, çocuk istismarı ve sosyo-ekonomik faktörler gelişimsel olarak risk oluşturan durumlar arasında yer almaktadır. Akademik yetersizliklerin kaynağının da çoğunlukla sosyo-ekonomik yetersizlikler olduğunu gösteren araştırmalar yanında sosyo-ekonomik açıdan risk altında bulunan çocukların daha yüksek akademik başarı sergilediklerini gösteren araştırmalar da bulunmaktadır. Erken dönemde sağlanan uygun deneyimler ile gelecekte ortaya çıkabilecek akademik güçlüklerin ve gelişimsel yetersizliklerin önüne geçilebilmektedir. Bu nedenle, özellikle sosyo-ekonomik açıdan risk altında olan çocuklara ve ailelerine yaşamın ilk yıllarında sağlanan destek hizmetlerinin ya da müdahale programlarının uzun dönemde olumlu sonuçlar oluşturacağı düşünülmektedir (Akt.:Erdil, 2010:73-75).

Türkiye’de en yaygın kullanılan erken özel eğitim programları ise Portage ve Smal Steps Early Intervantion Program olup (Birkan, 2002) müdahale yaklaşımlarıyla ilgili çeşitli projelerin geliştirildiği görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı 5,5 yaşından itibaren ilkökula başlayan çocuklara yönelik Aşamalı Devamsızlık Yönetimi (ADEY) modeliyle devamsızlık takibi yapmakta ve çocukların risklerden korunmasını hedeflemektedir. Adalet Bakanlığı Ulusal Yargı Ağı bilişim Sistemi (UYAP) ve Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Bilgi Sistemi (PolNet) ile kanunla ihtilafa düşen ve güvenlik birimlerine getirilen çocukları takip etmektedirler. Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü,

Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Projesi’ni hayata geçirerek Devlet tarafından verilen tüm sosyal yardımları tek çatı altında toplanmasını hedeflemiştir. Sosyal Yardım Bilgi Sistemi’nde sosyal yardımdan yararlanan 23,6 milyon kişinin sosyo-ekonomik verilerinin kaydı bulunmaktadır (Karataş ve Dağdelen, 2014:311).

Davranış sorunlarının gelişmesi riskini azaltmak için koruyucu faktörlerden yararlanılmaktadır. Müdahale ve önleme çalışmalarında çocukların bilişsel yetenek, sosyal yetkinlik ve mizaç özellikleri gibi kişisel özelliklerinin bilinmesinde fayda vardır (Larmar&Gatfield, 2007:709). Yüksek kalitede erken müdahale hizmetleri, çocuğun gelişimsel yörüngesini değiştiren ve çocuklar, aileleri ve toplum için sonuçları iyileştirici hizmetlerdir (NECTAC, 2011). Okullarda görevli psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerini yürütecek alan uzmanı öğretmenlerin yeterli sayıda olmayışı, bu hizmetlerin sınıf öğretmenleri tarafından yürütülmesini gerektirmektedir. Bu da gerek risk faktörlerinin belirlenmesi gerekse erken müdahalede güçlükler neden olabilmektedir. Terzi ve arkadaşları (2011), ilk ve ortaöğretim okulunda görevli psikolojik danışmanlarla yaptıkları çalışmada, okullarda kapsamlı psikolojik danışma ve rehberlik programlarının uygulanmasında bazı güçlükler yaşandığını saptamışlardır. Programın etkili uygulanmasını engelleyen durumlar sınıf rehber öğretmenlerinin programda yer alan etkinlikleri uygulama becerilerine sahip olmamaları, psikolojik danışmanların etkinlik hazırlama, grup rehberliği ve etkinlik uygulama gibi konularda yetersiz oldukları, öğretmen ve idarecilerin rehberlik anlayışına sahip olmamaları olarak belirlenmiştir. Bu nedenle, ekip çalışmasına dayalı sistematik bir yaklaşıma dayalı müdahale çalışmalarının geliştirilmesi önemli görünmektedir. Çeşitli nedenlerle risk altındaki çocuklar ve ailelerine, risk durumlarının olumsuz sonuçları görülmeden önce uygun müdahale yaklaşımı ile müdahale edilmesi çocuklara ve ailelere önemli katkılar sağlayacaktır.

SONUÇ

Sonuç olarak; erken çocukluk, okul çağı veya ergenlik dönemi gibi çocukluk çağının her döneminde olumsuz sonuçlara neden olabilecek risk faktörleri ile karşılaşılabilir. Ülkemizde, erken müdahale programlarının disiplinler arası işbirliği ile çeşitli risk gruplarında boylamsal etkilerini değerlendirmeye yönelik programların geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve etkilerinin belirlenmesi çalışmalarına gereksinim olduğu söylenebilir. Risk faktörlerinin erken çocukluk döneminden itibaren belirlenmesi, gerekli tedbirlerin alınarak bu risk faktörlerinin okul çağı çocuklarındaki olumsuz sonuçlarının engellenmesinde alınabilecek tedbirler açısından önem arz etmektedir. Mümkün olan en erken dönemde, risk altındaki bireylerin ve risk kaynaklarının belirlenmesi, buna yönelik olarak sağlanan uygun desteklerle gelecekte ortaya çıkabilecek güçlük ve yetersizliklerin önüne geçilebilecektir.

TEŞEKKÜR

Çalışmayı destekleyen Karabük Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü’ne teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

- Alkan Ersoy, Ö., Kurtulmuş, Z. & Çürüktekin, N. (2014). Aile Çocuk Eğitim Programının Annelerin Çocuk Yetiştirme Tutumlarına ve Ev Ortamını Düzenlemelerine Etkisinin İncelenmesi, *Kastamonu Eğitim*, 22(3), 1077-1090.
- Birkan, B. (2002). Erken Özel Eğitim Hizmetleri, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 3(2), 99-109.
- Burchinal, M., Roberts, J.E., Zeisel, S.A., Hennon, E.A. & Hooper, S. (2006). Social Risk and Protective Child, Parenting, and Child Care Factors in Early Elementary School Years, *Parenting: Science and Practice*, 6(1), 79-113.
- Chow, V., Kloppenburg, A., Saldamando, A., Uyeda, K. & Valentine, C. (2004). Parenting And Family Support, UCLA Center For Healthier Children, Families And Communities, www.cfc.ca.gov.
- Ciccantelli, L. A. & Vakil, S. (2007). Case study of the Identification, Assessment and Early Intervention of Executive Function Deficits, *International Journal of Early Childhood Special Education*, 3(1), 1-12.
- Çelebioğlu Morkoç, Ö. (2011). 4-5 Yaş Grubu Çocuklarına Yönelik Hazırlanan Erken Müdahale Programlarının Etkililiğinin Belirlenmesi: Çanakkale İli Örneği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- DoCS (NSW Department of Community Services). (2007). Risk, Protection and Resilience in Children and Families, Research to Practice Notes. [Erişim: http://www.community.nsw.gov.au/docswr/_assets/main/documents/researchnotes_resilience.pdf. 01.02.2015].
- Erdil, Z. (2010). Sosyoekonomik Olarak Risk Altında Bulunan Çocuklara Yönelik Erken Müdahale Programları ve Akademik Başarı İlişkisi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi, 2010, 72-78.
- Ersever, Ö. H. (1993). Kaynaştırma: Özel Eğitime Bir Alternatif Olarak Önleme ve Erken Müdahale, *Özel Eğitim Dergisi*, 1(3), 30-42.
- Karaoğlu, M. (2011). Başarıya İlk Adım Erken Müdahale Programının 5-6 Yaş Grubu Çocukların Problem Davranışlarına, Sosyal Becerilerine ve Akademik Etkinliklerle İlgilenme Sürelerine Olan Etkisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Karataş, Z. & Dağdelen, G. (2014). Çocukların Risklerden Korunmasında Erken Tanı ve Uyarı Sisteminin Önemi, Uluslararası Katılımlı Sosyal Hizmet Sempozyumu, Türkiye’de Çocuğun Refahı ve Korunması “Kapsayıcı Bir Yaklaşım Arayışı”, (Yay.Haz.: E.Atamtürk ve E. Yaman) 28-30 Kasım 2013, Kocaeli. Ss.301-315. Gündem Çocuk Derneği yayını. [Erişim: <http://shb.kocaeli.edu.tr/Sempozyum2013.pdf>].
- Kartal, H. (2007). Erken Çocukluk Eğitimi Programlarından Anne-Çocuk Eğitim Programı’nın Altı Yaş Grubundaki Çocukların Bilişsel Gelişimlerine Etkisi, *Elementary Education Online*, 6(2), 234-248.
- Kimmet, E. (2003). Baba Destek Programı, Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Lamar, S. & Gatfield, T. (2007). The Early Impact Program: An Early Intervention and Prevention Program for Children and Families At-Risk of Conduct Problems, *Journal of Early and Intensive Behavior Intervention*, 4(4), 703-713. [Erişim: http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/19481/48051_1.pdf?sequence=1, 01.02.2015].
- MEB (2011). İlköğretim Okulları İçin Aşamalı Devamsızlık Yönetimi (ADEY) Uygulama Kılavuzu, (Proje Ekibi: H.Atıcı Arıcan, U. Karaman, Z. Karaman). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü.

- National Headquarters. (2011). Risk and Protective Factors: What Schools Can Do to Build Protective Factors, Childhelp Speak Up Be Safe Prevention Education Curriculum. [Erişim: <http://www.speakupbesafe.org/facilitators/risk-protective-factors.pdf>, 01.02.2015].
- NECTAC. (2011). The Importance of Early Intervention for Infants and Toddlers with Disabilities and Their Families, [Erişim: <http://www.nectac.org/~pdfs/pubs/importanceofearlyintervention.pdf>, 01,02.2015].
- Staton, J., Ooms, T. & Owen, T.(1991). Family Resource, Support and Parent Education Programs: The Power of A Preventive Approach. Politic Institu For Family Impact Seminars, Washington D.C.1-19.
- Sucuoğlu, B., Ünsal, P. & Özokçu, O. (2004). Kaynaştırma Sınıfı Öğretmenlerinin Önleyici Sınıf Yönetimi Becerilerinin İncelenmesi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 5(2), 51-64.
- Terzi, Ş., Ergüner Tekinalp, B. & Leuwerke, W. (2011). Psikolojik Danışmanların Okul Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri Modeline Dayalı Olarak Geliştirilen Kapsamlı Psikolojik Danışma ve Rehberlik Programını Değerlendirmeleri, Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi, 1(1), 51-60.
- Tezel Şahin, F. & Özyürek, A. (2011). Anne Baba Eğitimi ve Okul Öncesinde Aile Katılımı, (İkinci Baskı). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.